

مجموعه مقالات

چهارمین کنگره
بین المللی
علوم انسانی
اسلامی

کمیسیون تخصصی
مدیریت اسلامی

۳

فهرست مطالب

کمیسیون تخصصی مدیریت اسلامی

۹

مدیریت اسلامی، مدیریت مبتنی بر سنت‌های الهی (مورد مطالعه: سنت رزق)
علیرضا افضلی

۴۱

تدوین نظریه مدیریت تجربه از دیدگاه اسلام و بررسی وضعیت آن از دیدگاه
کارشناسان در یک سازمان دولتی
مهديه سادات خشوعی، حمیدرضا عربضی

۶۹

درآمدی بر نظریه تشکیک اسلامیت جوهره مدیریت
حسین قلی‌پور

۹۵

تصمیم‌گیری اسلامی حجیت‌محور و جایگاه آن در کاربردی‌سازی تصمیم‌گیری اسلامی
مهدی عزیزی، حسین بختیاری، محمدجواد بهمن‌آبادی

۱۱۵

طراحی مدل ارزیابی عملکرد مدیران بر مبنای شایستگی
(با محوریت نامه‌ها و خطبه‌های نهج البلاغه)
یحیی میار، حسین علی‌رمضانی

۱۵۳

درآمدی بر نظریه اسلامی در دانش مدیریت بر مبنای آرای شهید صدر
سیدصدرالدین حسینی مشهدی، محمدمهدی ذوالفقارزاده

۱۷۱

تبیین اهمیت وجود نقشه مدیریت جهاد فرهنگی در تشکل‌های فرهنگی با
تکیه بر اندیشه مقام معظم رهبری (مدظله العالی)
غلامرضا گودرزی، محمد رحیمی کلیشادی

۱۹۵

گام‌های کاربردی‌سازی تصمیم‌گیری با رویکرد اسلامی
دکتر مهدی حمزه‌پور، مهدی عزیزی

مدیریت اسلامی، مدیریت مبتنی بر سنت‌های الهی مورد مطالعه: سنت رزق

علیرضا افضلی

دانشجوی دکتری تخصصی آینده‌پژوهی دانشگاه تهران، ایران، تهران.

a_afzali313@yahoo.com

چکیده

سنت‌های الهی، قوانینی هستند که خداوند بر عالم خلقت حاکم فرموده است و از طریق آنها، تدبیر خود را در عالم تکوین، جاری می‌سازد. با کشف و استخراج سنن الهی از قرآن کریم و روایات اهل بیت علیهم‌السلام و تبیین نظام حاکم بر آنها، می‌توان به چارچوب شناختی هنجاری ویژه‌ای از عالم خلقت و نظام تدبیر خداوند رسید. شناخت این سنن و احتساب آنها در حوزه‌های مختلف علمی، از جمله در مدیریت اسلامی، می‌تواند مفید واقع شود. با احتساب سنن الهی در مدیریت اسلامی و هماهنگ ساختن نظام تدبیر بشری با نظام تدبیر خداوند و طراحی حرکت مبتنی بر آنها، می‌توان گفت که مدیریت اسلامی از جایگاه ممتاز و ویژه‌ای نسبت به علم مدیریت رایج برخوردار خواهد شد. در این مقاله در ابتدا به تبیین سنن الهی و ضرورت لحاظ آن در تدوین علوم انسانی اسلامی، به ویژه مدیریت اسلامی پرداخته شده است. در ادامه به طور خاص به سنت رزق به عنوان یکی از سنن الهی حاکم بر خلقت و به تأثیرات لحاظ این سنت در علم مدیریت اسلامی اشاره می‌شود. سنت رزق از جمله سننی است که خداوند بر عالم خلقت حاکم

* این مقاله با هماهنگی دبیرخانه دائمی کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی در فصلنامه شماره پنجم تحقیقات بنیادین علوم انسانی منتشر شده است.

ساخته است و از طریق آن رزق و روزی بندگان خود را تدبیر می‌کند. روش تحقیق در این مقاله بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای منابع موجود و تحقیق بر روی آیات قرآن کریم با استفاده از روش‌های تفسیری است.

کلیدواژگان: سنت‌های الهی، سنت رزق، نظام حاکم بر سنن، مدیریت اسلامی، علوم انسانی اسلامی.

مقدمه

امروزه پس از گذشت بیش از سه دهه از انقلاب اسلامی ایران و بحث درباره ضرورت نظریه‌پردازی در حوزه علوم انسانی اسلامی، دیگر چستی مدیریت اسلامی و ضرورت تدوین آن جزو مباحثی است که تقریباً تبیین شده و نیاز به بحث ندارد؛ بلکه بیشتر به مدل‌سازی و تولید محتوا و نظریه‌پردازی در این حوزه نیاز است. درباره مدیریت اسلامی دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد. یکی از این رویکردها، تأثیرگذاری اسلام بر مدیریت از طریق نظام ارزشی خود است. این رویکرد، اثرگذاری اسلام بر نظریه‌ها و روش‌های علم مدیریت را ناشی از ارزش‌های اسلامی می‌داند. مدیریت اسلامی شیوه‌ای از مدیریت است که تمامی افراد یک مجموعه را به صورت انسان‌های مسئول و متأثر از ارزش‌ها با جهت‌دهی نظام ارزشی اسلام در نظر می‌گیرد. در واقع اسلام دارای یک نظام ارزشی پویا و منظم است که می‌تواند در پاسخ به پرسش‌های بشر با توجه به مقتضیات زمان و ارزش‌های خاص خود، احکام مشخص و معینی در مقوله‌های اجتماعی و از جمله مدیریت صادر کند. وجه تمایز مدیریت اسلامی از دیگر نظام‌ها، در نظام ارزشی است که ناشی از جهان‌بینی الهی است.

یکی از آموزه‌های مهم و راهبردی اسلام که به روشنی از آیات و روایات استنباط می‌شود و جایگاه مهمی در جهان‌بینی و نظام ارزشی اسلام دارد، آموزه سنن الهی است. در آیات بسیاری از قرآن کریم و روایات اهل بیت علیهم‌السلام، نکات فراوانی درباره ضرورت توجه به سنن و لحاظ آنها در تعامل با عالم خلقت آمده است. با بررسی تحقیقاتی که در حوزه مدیریت اسلامی صورت گرفته و بررسی پیشینه پژوهش، بحث از ضرورت توجه به سنن الهی و جایگاه آن در مباحث مدیریت اسلامی، در تحقیقات این حوزه خالی است و نیاز به توجه به سنن الهی و تبیین آنها و لحاظ آنها در مدیریت اسلامی، جدی است. لذا در این مقاله بر آن شدیم تا به این آموزه مهم در حوزه مدیریت اسلامی بپردازیم و تأثیر توجه و لحاظ آن در حوزه علوم انسانی اسلامی و به‌ویژه مدیریت

اسلامی را بررسی کنیم. لذا در ابتدا مقدمات ورود به بحث شامل بیان مسئله و پیشینه تحقیق و روش تحقیق ارائه شده و به دنبال آن به ادبیات تحقیق شامل بحث سنن الهی و ضرورت آن پرداخته خواهد شد و در گام بعد، سنت رزق به عنوان یکی از سنن الهی تبیین شده و تأثیرات آن در حوزه مدیریت اسلامی مورد بررسی قرار خواهد گرفت. گفتنی است که روش تحقیق در این مقاله بر اساس روش مطالعات کتابخانه‌ای برای بررسی سنن الهی و تبیین جایگاه آن در مدیریت اسلامی است. همچنین از روش‌های تفسیری و روش اجتهادی برای استخراج سنت رزق از منابع دینی استفاده خواهد شد.

در این مقاله به دنبال پاسخ به این پرسش‌ها هستیم:

۱. آیا می‌توان از آموزه سنن الهی در علم مدیریت اسلامی استفاده کرد؟
۲. سنن الهی چه جایگاهی را در آموزه‌های اسلامی دارند؟
۳. «سنت رزق» در آیات و روایات چگونه است؟ و چه قواعد و قوانینی در جهت روزی دادن خداوند به بندگان در عالم خلقت وجود دارد؟
۴. نظام سنن الهی و به‌ویژه چارچوب سنت رزق، چه تأثیراتی را بر حوزه مدیریت اسلامی می‌گذارد؟

۱. پیشینه تحقیق

در تبیین سنن الهی، مقالات و کتاب‌های مختلفی وجود دارد. هر چند که تعداد این مقالات و کتاب‌ها بسیار است، اما به نظر می‌رسد که کارهای انجام‌شده، در مقابل حجم کاری که می‌تواند صورت گیرد، بسیار کم است. همچنین در تبیین سنت رزق نیز مقالات و کتاب‌هایی وجود دارد که در جدول زیر به برخی از آنها اشاره می‌شود؛ اما درباره استفاده و لحاظ سنن الهی در مدیریت اسلامی، به جز یک مقاله که به تبیین سنت رزق و اعتقاد به آن در نظام کسب و کار پرداخته است، کار جدی‌ای در این زمینه به چشم نمی‌خورد. بنابراین تحقیق پیش‌رو از لحاظ توجه به سنن الهی و چگونگی استفاده از آنها در تدوین مدیریت اسلامی دارای نوآوری است.

جدول شماره ۱. پیشینه پژوهش

ردیف	پژوهشگران	عنوان پژوهش	گزارشی از پژوهش
۱	آل رسول، سوسن؛ برداورد، پروین (۱۳۹۲)	توسعه و قبض رزق و روزی از منظر قرآن کریم	بحشی در این باره که توسعه و قبض رزق، تابع مشیت خداوند است که آن را به اذن خود به شرایط و عواملی وابسته می‌کند. از جمله این شرایط کوشش و تلاش انسان و یاد خداست.
۲	عبداللهی پور، مهدی؛ مهدوی راد، محمدعلی (۱۳۹۱)	حکمت گونه گونی روزی‌ها از دیدگاه قرآن	بحث درباره دلایل تفاوت رزق مخلوقات، که عبارت‌اند از عامل بقای آفرینش، بستر تجلی آزمون الهی، مصلحت آفریدگان
۳	عبداللهی پور، مهدی (۱۳۹۱)	فلسفه تکفل روزی‌ها از جانب خداوند در قرآن	این مقاله پس از آنکه به معنای رزق می‌پردازد، به فلسفه و حکمت ارتزاق مخلوقات توسط خداوند و اینکه چرا خداوند روزی دادن آنها را بر عهده گرفته، پرداخته است. برخی از این حکمت‌ها بدین قرارند: ۱. روزی‌رسانی از باب تفضل خداوند بر بندگان است. ۲. فلسفه تکفل روزی‌ها و فلسفه آفرینش به هم پیوند خورده است، که آن عبارت است از بندگی و عبودیت انسان در محضر آفریننده خویش.
۴	جدیدی، احمد (۱۳۹۰)	رزق و روزی در قرآن و روایات	بحث درباره کاربردهای کلمه رزق در قرآن، رازق بودن خداوند و وجوب رزق مخلوقات، کافی بودن رزق برای مخلوقات، تلاش و طلب رزق، عوامل توسعه و تنگی روزی
۵	پورطولمی، منیرالسادات (۱۳۸۹)	رحمت الهی و رزق بندگان در هستی‌شناسی قرآن	بحث درباره سنت عمومیت رحمت خداوند و ارتباط آن با رزق مخلوقات، موارد استعمال رزق در قرآن، اسباب نزول رزق، رابطه سنت رزق با اختیار و تلاش و تدبیر انسان
۶	علی اصغر، هادوی نیا (۱۳۸۷)	جایگاه اقتصادی سنت رزق	این مقاله به مقایسه بین قانون‌های طبیعی و سنت‌های الهی می‌پردازد. در ادامه نیز به معنای رزق پرداخته شده است. همچنین از آموزه توحید افعالی برای تبیین سنت رزق کمک گرفته می‌شود. نیز مجاری سنت رزق بررسی می‌شود، که یکی از آنها سنت تسخیر و دیگری کار و تلاش است. همچنین اندکی به سنت برکت و ارتباط آن با سنت رزق توجه شده است. به نظر نویسنده، سنت برکت مرتبه‌ای از سنت رزق است.

ردیف	پژوهشگران	عنوان پژوهش	گزارشی از پژوهش
۷	حجتی، سیدمحمدباقر؛ رضایی، علی (۱۳۸۶)	جمع میان مفهوم مقدر بودن رزق با تأثیر تلاش و تدبیر در جلب رزق	این مقاله به مقدر بودن رزق و حکمت‌های آن می‌پردازد. در ادامه به مفهوم طلب رزق توجه می‌کند و مقایسه‌ای بین انواع طلب را بیان می‌دارد. در نهایت به این مطلب اشاره می‌شود که تلاش و تدبیر انسان در جلب رزق، از عوامل دخیل در تقدیر الهی رزق است.
۸	فولادگر، محمد (۱۳۸۲)	رزق و رزاق از دیدگاه قرآن	بحث درباره انواع رزق بر حسب اعتبارات مختلف: رزق حلال و رزق حرام، رزق طالب و رزق مطلوب، رزق تکوینی و رزق تشریحی، رزق کریم، رزق گشاده و رزق تنگ، رزق حسن. همچنین اسباب توسعه و تنگی رزق مورد بحث قرار می‌گیرد.
۹	فولاد، محمد؛ خاری آرانی، سمیه (۱۳۹۴)	بازکاوای عوامل توسعه رزق در اسلام	بحث درباره ضرورت روزی حلال و اثرات آن، عوامل توسعه و تنگی روزی، معنای رزق و انواع رزق
۱۰	باقری، مصباح الهدی؛ سپهری، مهدی؛ مسعودی پور، سعید (۱۳۹۲)	تبیین جایگاه سنت رزق و اعتقاد به آن در کسب و کار از دیدگاه قرآن کریم	تعریف سنت و روش استخراج آن، و بحث درباره ویژگی‌های سنن و تقسیم‌بندی سنن، معنای رزق و موارد استعمال آن در قرآن و صفاتی که برای آن در قرآن به کار رفته است؛ دوگان‌های رزق (دنیوی اخروی، مادی معنوی و...)؛ الگوی مفهومی سنت رزق که شامل رازق، رزق و مرزوقی می‌شود؛ قبض و بسط رزق و حکمت آن؛ عوامل گشایش و تنگی رزق؛ کارکردهای سنت رزق در کسب و کار؛ رفتار مرزوقین در قبال قبض و بسط رزق

۲. ادبیات تحقیق: سنن الهی

۱-۲. تعریف سنت

واژه «سنت» مجموعاً شانزده بار در قرآن به کار رفته است. در برخی آیات این واژه به صورت مفرد، یعنی «سنه» به کار رفته است؛ مانند آیه ﴿سُنَّةَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلُ وَ لَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا﴾ (الفتح: ۲۳)، و در برخی آیات به صورت جمع مکسر، یعنی «سُنَن» به کار رفته است؛ مانند آیه ﴿قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ﴾ (آل عمران: ۱۳۷).

واژه سنت از ماده «سَنَن» اخذ شده است. در کتاب مقایسه اللغه درباره این واژه آمده است:

حروف اصلی این کلمه «سنن» می‌باشد و به معنای جریان پیدا کردن و جاری شدن چیزی و همگانی شدن و عمومیت پیدا کردن آن به راحتی است. اصل استعمال این واژه برای ریختن آب بر روی صورت به کار می‌رود؛ به نحوی که آب به راحتی جاری شود. از

این ماده، واژه «سنت» اشتقاق پیدا کرده است که به معنای سیره می باشد و وجه تسمیه آن به خاطر آن است که سنت جریان پیدا می کند و جاری می شود (ابن فارس، ۱۴۰۴ ق، ج ۳، ص ۶۰).

جوهری در صحاح می گوید: «السَّنَنُ: الطريقة. والسُّنَّةُ: السَّيْرَةُ. وَمَسْنَنُ التَّرَابِ: حَبِيْبُهُ عَلِي وَجِهَ الْأَرْضِ صَبًّا سَهْلًا. وَكَذَلِكَ سَنَنْتُ الْمَاءَ عَلِي وَجْهِي، إِذَا أُرْسَلَتْهُ إِرْسَالًا مِنْ غَيْرِ تَقْرِيقٍ. فَإِذَا فَرَّقْتَهُ فِي الصَّبِّ قَلْتَهُ بِالسَّيْنِ الْمَعْجَمَةِ» (الجوهري، ۱۳۷۶، ج ۵، ۲۱۴۱)؛ یعنی سَنَنْ به معنای روش و سُنَّت به معنای سیره است. سننت التراب به معنای آن است که خاک را به راحتی بر روی زمین ریختم. همچنین در باره آب به کار می رود که در مثال فوق، به معنای آن است که آب بر روی صورتم ریختم به طور مداوم، و اگر آب ریختن به طور مداوم و پیوسته نباشد، واژه «سَنَنْ» به کار می رود.

با توجه به عبارت هایی که از کتب لغت ذکر شد و جمع بندی آنها، به نظر می رسد که در واژه «سنن» سه مؤلفه معنایی وجود دارد که از برجستگی خاصی برخوردارند: الف) جریان داشتن و جاری بودن، ب) سهولت در جریان، ج) دوام، ثبات و استمرار. وقتی این سه مؤلفه معنایی با هم ترکیب شوند، ما را تا حدی به معنای ریشه ای این واژه نزدیک می کنند؛ یعنی می توان گفت که سنت چیزی است که جریان دارد و به سهولت جاری می باشد، و در عین حال دوام و استمرار دارد. لذا علامه طباطبائی در تعریف این واژه می گوید: «سنت همان طریقه و روش معمول است که به اقتضای طبیعت خود، غالباً و یا به طور دائم جریان دارد» (طباطبائی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۶، ص ۳۴۰). البته واژه «سنت» در علم حدیث نیز به کار می رود که به عنوان مثال، سنت النبی عبارت است از «طریقه النبی ﷺ قولاً و فعلاً و تقریراً أصالة أو نیابة» (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۶، ص ۲۶۸)؛ یعنی عبارت است از قول و عمل و تقریر پیامبر به صورت اصلی و یا نیابتی. بنابراین هر کلامی که به پیامبر و معصومین علیهم السلام استناد داده شود و حکایت کننده قول، فعل و تقریر آن حضرات باشد، حاکی از سنت و سیره پیامبر و معصومین علیهم السلام است.

منظور از «سنت» در این نوشتار که به دنبال تبیین آن هستیم، «سنت الله» است که عبارت است از «روش ها و رویه هایی که خداوند متعال امور عالم و آدم را بر پایه آنها تدبیر و اداره می کند و از ویژگی های آن تخلف ناپذیری و تبدیل ناپذیری است» (مصباح یزدی، ۱۳۶۸، ص ۴۲۵). سنن الهی، قوانین ثابت و مستمری است که حق تعالی بر جهان تکوین و بر انسان و اجتماعات انسانی حاکم نموده است، و امور عالم و آدم را بر اساس آن تدبیر و اداره می کند. خداوند سبحان از طریق

همین قوانینی که وضع کرده، اراده خود را بر جهان محقق می‌سازد. بنابراین تحقق اراده الهی در عالم وجود از طریق همین قوانین ثابت و پایدار و مستمری است که از آنها به عنوان سنن الهی یاد می‌شود.

در میان محققان نیز این سنت‌ها گاهی به عنوان «سنن اجتماعی» مطرح شده‌اند (مصباح یزدی، ۱۳۶۸، ص ۴۲۵)، و گاهی نیز به عنوان «سنن تاریخی» (صدر، ۱۳۹۳، ص ۱۳۷)، و گاهی نیز به عنوان «سنت‌های الهی»، که تفاوتی با هم ندارند. منتها به نظر می‌رسد به کار بردن اصطلاح «سنن الهی» با توجه به شمولیت و توسعه بیشتر آن، بهتر باشد. ما نیز در این نوشتار از واژه سنن الهی استفاده می‌کنیم.

۲-۲. ویژگی‌های سنن الهی

سنت‌های الهی ویژگی‌هایی دارند که به برخی از آنها در آیات قرآن کریم تصریح شده است. برخی دیگر از این ویژگی‌ها از تعریف و موارد استعمال آن در آیات قرآن قابل فهم‌اند. در اینجا به برخی از مهم‌ترین ویژگی‌های سنن الهی اشاره می‌شود.

۱-۲-۲. الهی و ربانی بودن سنن

نخستین ویژگی، خدایی بودن این سنت‌هاست. این سنن هویت و موجودیتشان را از خداوند می‌گیرند؛ یعنی وضع این قوانین و جاری شدن و برطرف شدن آنها، به دست خداوند است. اینها «سنت الله» و به عبارت دیگر «کلمات الله» هستند. خداوند در قرآن می‌فرماید: ﴿وَلَقَدْ كَذَّبَتْ رُسُلٌ مِّن قَبْلِكَ فَصَبَرُوا عَلَىٰ مَا كَذَّبُوا وَآوَدُوا حَتَّىٰ آتَاهُم نَصْرُنَا وَلَا مَبْدَل لِّكَلِمَاتِ اللَّهِ﴾ (انعام: ۳۴)؛ «بی‌تردید، پیش از تو نیز پیامبرانی تکذیب شدند؛ ولی بر آنچه تکذیب شدند و آزار دیدند صبر کردند تا نصرت ما به ایشان رسید و سخنان خداوند را تغییردهنده‌ای نیست».

تأکید قرآن بر الهی بودن سنت‌های تاریخ و خصوصیت غیبی داشتن آنها، برای پرورش اندیشه وابستگی انسان به خداست.

۲-۲-۲. عمومیت داشتن سنن الهی

عمومیت داشتن سنن الهی بدین معناست که این سنن به قوم خاصی اختصاص ندارند، بلکه تکرارپذیرند و شامل همه ملت‌ها و اقوام می‌شوند. آیات گوناگونی از قرآن به این نکته اشاره دارند.